

9. Щепкин С. Виноградарство и виноделие в Бессарабии и ее округе (из отчета министру госимуществ) // ЖМГИ. – Ч. СII. – Р. II. – 1869.
10. Кедрин И. О разведении винограда и виноделии на левом берегу реки Днестр, в Херсонской губернии // ЖМГИ. – Ч. XXXVII. – Р. II. – 1850.
11. Шуман О. Стеариновые свечи из Екатеринославской губернии // ЖМГИ. – Ч. XX. – Р. II. – 1846.
12. Паровая в Херсоне лесопильня г. Готрона // ЖМГИ. – Ч. XXII. – Р. II. – 1847.
13. Данилевский Н Отчёт Высочайше учрежденной экспедиции для исследования рыболовства на Чёрном и Азовском морях // ЖМГИ. – Ч. LXXXVI. – 1864. – Л.1-6.
14. Данилевский Н Отчёт Высочайше учрежденной экспедиции для исследования рыболовства на Чёрном и Азовском морях // ЖМГИ. – Ч. XC. – 1865. – Л. 1-6.
15. Бауман В. О Екатеринославском антраците // ЖМГИ. – Ч. XXXVII. – Р. IV. – 1850.
16. Герсеванов. Об угольной промышленности в Новороссийском крае и о средствах в ее развитии // ЖМГИ. – Ч. LXIV. – Р. III. – 1857.
17. Выделка плоской черепицы на Екатеринославской учебной ферме // ЖМГИ. – Ч. LV. – Р. II. – 1855.
18. Механическое заведение купца Заславского в Екатеринославе // ЖМГИ. – Ч. XX. – Р. II. – 1846.
19. Изготовление и продажа улучшенных земельных орудий в немецких колониях южного края России // ЖМГИ. – Ч. XLIII. – Р. III. – 1852.
20. Открытие механического заведения при Обществе сельского хозяйства Южной России // ЖМГИ. – Ч. LXXXV. – Р. II. – 1864.

Summary

The article is devoted to the analysis of the publications on the history of industry of the Southern Ukraine in the magazine "Zhurnal ministerstva gosudarstvennukh immushchestv" (The Ministry for State Property Magazine) (1841 – 1870). Among the publications the main part constitute the materials on the history of the agricultural industry of the region. The materials contain lot of statistic information.

I.C. Дружкова

ОБГОВОРЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СЕЛЯНСЬКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКУ В ЛІТЕРАТУРІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У вітчизняній історіографії традиційно важливе місце відводилося питанням господарського розвитку українських земель кінця XVIII–XIX ст. Однак ціла низка тем і аспектів у вивченні цього періоду залишається недостатньо висвітленими. Так донедавна в історичній науці порівняно мало уваги приділялося дослідженню минулого кредитно-банківських закладів (радянські автори переважно розглядали історію сільського господарства та промисловості). Чільне місце серед досліджуваних проблем повинно займати питання розвитку кредитно-банківських закладів у другій половині XIX ст. на Півдні України – центрі кредиту, у тому числі Селянського поземельного банку. Діяльності цього кредитного закладу в історіографії приділялася увага, однак саме думка сучасників з приводу діяльності банку раніше, на жаль, не була охоплена попередніми дослідниками.

Так за все ХХ ст. фактично було тільки декілька робіт, присвячених діяльності Селянського поземельного банку: в 20–30-ті роки з'являється низка праць з аграрної історії в XIX ст., що переважно друкувалися в соціально-економічній секції Записок Одеського наукового товариства при Українській академії наук. У цих статтях зустрічаються оцінки щодо діяльності Селянського поземельного банку, спектр оцінок коливався від негативної до край негативної. Це статті Т. Слабченка "До історії аграрних криз на Україні XIX ст." [1.-С.3-24], О. Невзорової "Аграрне питання на Україні після 1902 р." [2.-С.25-47], О. Погребинського "Аграрна справа на Україні в світлі II Державної Думи" [3.-С.48-92]. Для всіх робіт характерна відсутність історіографічної частини.

У 1959 році побачила світ монографія В.О. Вдовіна, присвячена діяльності Селянського поземельного банку. Робота охоплювала лише перші дванадцять років існування банку. Автор вважав основною причиною заснування банку допомогу поміщикам. В історіографічному огляді серед своїх попередників згадувався лише О. Зак, однак лише для критики, не завжди конструктивної. Діяльність банку він розглядав у цілому негативно. Робота цікава використанням дуже широкого пласту архівних матеріалів і мемуарів сучасників, але, на жаль, це не завадило автору

дійти висновку, що в розглянутий період заклад переважно кредитував найбідніших селян, яким вкрай необхідна була земля, хоча це зовсім не співпадає з тодішніми реаліями життя. Це твердження мало б якийсь сенс для періоду Столипінської реформи, але не раніше [4; 5]. У багатотомних узагальнюючих працях з історії України також робились спроби спеціального висвітлення питання розвитку кредитних закладів (автори С.Я. Боровой, З.В. Першина) [6.-С.145-147; 7.-С.323-331]. У радянських енциклопедичних виданнях переважали негативні оцінки діяльності установ як таких, що були насажені згори урядом.

У пострадянській історіографії в Україні та країнах СНД ще не створено узагальнюючих праць з історії розвитку кредитно-банківських закладів, але з'являються перші спроби нового бачення в періодичній літературі [8.-С.66-82].

Стаття є стислим оглядом деяких моментів обговорення діяльності Селянського поземельного банку в літературі кінця XIX – початку XX ст. Як саме суспільство реагувало на появу першого державного іпотечного закладу, який офіційно мав за мету допомогу селянству, чи всі сприймали його появу та діяльність позитивно?

Проблемам створення та розвитку Селянського поземельного банку приділялося багато уваги в дореволюційній літературі: як у місцевій, так і в столичній пресі – і крім того, цій темі були присвячені спеціальні роботи. Відділення цього загальнодержавного закладу одразу ж з'являються у південноукраїнському регіоні (Катеринославське та Херсонське були відкриті у 1883 р., Таврійське – у 1884 р., Бессарабське – у 1886 р.) [9].

Тому вже в 1884 р. в “Одеському віснику” була надрукована стаття С.К. Кузнєцова, представника земства, що брав участь у діяльності відділення. Він наголошував, що заклад практично не виявляє ознак життя. Автор критично ставився до проведених справ. Особливо нищівної критики зазнала діяльність Катеринославського відділення банку, яке обслуговувало на той час Херсонську та Катеринославську губернії, за намагання зробити надання позики швидше адміністративною справою, ніж комерційною. Він вимагав, щоб банк переконався, що позика піде не на куркульську спекуляцію, подальшу ж долю позики потрібно віддати самим селянам. В іншому разі сам банк може стати перешкодою для розвитку селянського господарства [10].

М.В. Пономарьов критикував банк за надто повільний розвиток операцій, з одного боку, а з другого – слушно зазначав, що в тодішній ситуації швидкий розвиток не можливий. Основним недоліком діяльності банку він вважав його суто комерційний характер. Банку закидалось, що він не керує селянами у справі пошуку земель, не розглядає доцільність покупки, тобто банк не бере активної участі в операції, обмежуючись лише питанням забезпечення позики. Крім того, автор наголошував, що через високі доплати, банк фактично допомагає лише невеликій кількості стосовно заможного селянства. На думку автора, високі виплати за позики призводили до ситуації, коли селяни працюють на банк, а не на себе, що не збільшує добробут селянства. До того ж він наголошував на необхідності спрощення процесу отримання позик і, зокрема, надання позик без доплат із боку селян-покупців [11; 12].

Промова П.С. Леонарда в Бессарабському дворянському зібранні торкалася становища дворянства в Південному регіоні. Автор дуже негативно ставився до приватних кредитних закладів, а тим більше до лихварства всіх видів. Вимагав створення державного земельного банку для дворянства на зразок Селянського поземельного і, відповідно, здешевлення довгострокового кредиту. Його доповідь викликала бурхливу реакцію в пресі. У “Новоросійському календарі” з'явилась стаття присвячена цьому зібранню, де П.С. Леонард був звинувачений у тому, що жалкував про скасування кріпацтва, тому він був змушений відповідати на ці закиди через той самий часопис [13].

Роботу В.Ю. Скалона певною мірою можна вважати офіційною точкою зору на діяльність Селянського банку. Автор цікавився економічним життям країни, крім того, багато років служив у центральному правлінні Селянського банку, із самого започаткування в 1871 р. був членом комітету сільських позичково-ощадних і промислових товариств, де працював понад 15 років. Він переважно цікавився проблемами Селянського поземельного банку на початку XX ст. і його реформуванням, характеризуючи чинники, що призвели до цих реформ, окремо зупинявся на особливостях і непослідовності урядової політики після реформ 60-х рр. XIX ст., коли фактично уряд не займався аграрним питанням. Більше того, посилаючись на інші роботи, автор зазначав, що в 70-ті рр. XIX ст. тема малоземелля фактично була під негласною, а іноді і під гласною забороною. Як приклад, наводилися відомості про заборону статей на цю тематику, що започаткував на початку 80-х рр. XIX ст. міністр внутрішніх справ граф Ігнат'єв [14.-С.44-45].

Негативну оцінку діяльності банку представляє собою робота П.М. Семенова та графа О.О. Салтикова. Ці діячі закидали те, що він займається “ліквідацією вікових культурних маєтків і передачею їх в руки селян, які неминуче знижують цю культуру і самі, не збагачуючись, допомагають лише торговцям через випуск на біржу колосальної кількості паперових іпотечних

цінностей”. На думку авторів, банк підтримує в селянах небезпечну думку про те, що вся земля рано чи пізно відійде до селянства, він працює без системи та “нівечить селян безповоротними позиками у скрутні часи”. Автори пропонували підвищення відсотків за позику та більш жорстких вимог до забезпечення закладу, для того, щоб селяни постійно боялись втратити куплену землю: це, на їхню думку, призведе до своєчасних виплат за кредитом [15]. На щастя, такі вимоги були поодинокими, переважали погляди про полегшення кредиту з банку.

1895 року в Санкт-Петербурзі була надрукована робота, де проводилося детальне порівняння діяльності двох міністрів фінансів – М.Х. Бунге (1881–1886 рр.) та І.О. Вишеградського (1887–1892 рр.), не на користь останнього. Робота написана добрим літературним стилем. Анонімний автор (“старий професор”) у цілому позитивно оцінював діяльність Селянського поземельного банку в період правління М.Х. Бунге, а в період його наступника, на думку дослідника, діяльності банку не надавалося належної уваги, більш того, заклад зменшує свої операції [16.-С.18,78].

Цього ж періоду виходить у світ брошура відомого економіста, автора “Нарисів розвитку кредитних установ в Росії” О.М. Гур’єва. Діяльність закладу за десять років він оцінював негативно, оскільки зі своїм основним завданням – допомога селянам купувати землю – не справлявся (селяни придбали самостійно у двічі більше землі). Основними причинами негараздів автор вважав відсутність попередньої перевірки, високі ціни на землю, високі відсотки, відсутність системи, яка б допомагала стягувати гроші із селян, що “не розуміють, не доросли” до необхідності сплачувати відсотки [17.-С.37-40].

У період революції 1905–1907 рр. з’являється робота М.Я. Герценштейна, професора Московського сільсько-господарчого інституту, присвячена вирішенню аграрного питання та ролі у цьому процесі Селянського банку. Автор наголошував на тому, що завдяки банку вирішити проблему малоземелля неможливо [18.-С.61].

Дуже докладне дослідження проблеми було зроблено О.М. Заком у його роботі, що була повністю присвячена Селянському поземельному банку за період 1883–1910 рр. Зауважував, що діяльність банку фактично до змін у його статуті в 1905 р., була спрямована скоріше на допомогу землевласникам, ніж селянам [19.-С.561].

У суспільстві переважало негативне ставлення до можливості досягти серйозного задоволення земельного нестатку селянства за допомогою добровільних угод продажу землі між селянами та землевласниками, і купівлі маєтків за рахунок власного капіталу Селянського Поземельного Банку; і висувався принцип примусового відчуження приватних земель: ця вимога наявна в більшості програм “прогресивних партій”. Відбувався спір між представниками Думи, що виступали за відчуження приватних земель, у першу чергу, дворянства – з однієї сторони, та з другої – урядом і більшістю дворянства, які відстоювали недоторканість приватної власності, а також сподівались на розширення операцій Селянського Поземельного банку.

“Вихід” з ситуації був знайомим ще Олександрю Македонському, що розрубив Гордіїв вузол: уряд розпустив Думу і розпочав реформи, що згодом дістали назву столипінських.

Таким чином, можна констатувати, що серед сучасників переважали негативні оцінки діяльності Селянського поземельного банку. Прихильники надання селянам допомоги для придбання землі помічали лише повільний розвиток операцій цієї установи, а їхні опоненти, навпаки, твердили, що вжиті банком заходи шкідливі для сільського господарства в цілому. Варто відзначити те, що функціонування жодної з кредитних установ Російської імперії не викликало такого бурного обговорення у суспільстві. Притому майже кожен автор, який висловлював свою думку з цього приводу, мав власні погляди щодо цілей, завдань та організації роботи зазначеного банку. У цьому, на нашу думку, і криється основна причина гострої критики на адресу Селянського поземельного банку в літературі кінця ХІХ – початку ХХ ст., хоча в тодішній ситуації розраховувати на швидкий успіх діяльності подібної установи було неможливо.

Джерела та література

1. Слабченко Т. До історії аграрних криз на Україні ХІХ ст. // Записки Одеського наукового при У. А. Н. товариства. Секція соціально-економічна. – Одеса, 1927. – Ч. 2.
2. Невзорова О. Аграрне питання на Україні після 1902 р. // Записки Одеського наукового при У. А. Н. товариства. Секція соціально-економічна. – Одеса, 1927. – Ч. 2.
3. Погребинський О. Аграрна справа на Україні в світлі ІІ Державної Думи // Записки Одеського наукового при У.А.Н. товариства. Секція соціально-економічна. – Одеса, 1927. – Ч. 2.
4. Вдовин В.А. Крестьянский Поземельный банк 1883–1895: Автореф. дис. – М., 1959.
5. Вдовин В.А. Крестьянский Поземельный банк 1883–1895. – М., 1959.
6. Енциклопедія народного господарства Української РСР. – К., 1971. – Т. 1.
7. Історія Української РСР. – К., 1978. – Т. 3.

8. Проскурякова Н.А. Крестьянский поземельный банк // Отечественная история. – 1998. – № 3.
9. Личный состав Крестьянского Поземельного банка и его отделений. – СПб., 1892.
10. Кузнецов С.К. Крестьянский поземельный банк и его деятельность // Одесский вестник. – 1884. – № 80.
11. Пономарев Н.В. Крестьянский Поземельный банк и значение его для народного хозяйства. – СПб., 1894.
12. Пономарев Н.В. Содействие Крестьянского Поземельного банка в деле арендования крестьянами земель. – СПб., 1894.
13. Речь, сказанная П.С. Леонардом в Бессарабском дворянском собрании 11 января 1884 г. – Одесса, 1884.
14. Скалон В.Ю. Крестьянский поземельный банк и малоземелье // Новое слово. – 1906. – № 44-45.
15. Семенов П.Н., Салтыков А.А. Крестьянский банк и будущее русского крестьянства. – СПб., 1907.
16. Старый профессор. Замечательная эпоха русских финансов (Очерк экономической и финансовой политики Н.Х. Бунге и И.А. Вышнеградского). – СПб., 1895.
17. Гурьев А.Н. К реформе Крестьянского банка. – СПб., 1894.
18. Герценштейн М.Я. Аграрный вопрос. Национализация земли. Крестьянский банк. Выкупная операция. – М., 1905.
19. Зак А.Н. Крестьянский поземельный банк 1883–1910. – М., 1911.

Summary

None of credit-bank institutions of the Russian empire caused such a sharp criticism in the literature of the late XIX – early XX century as the Peasant land bank. Among contemporaries negative estimations of the Peasant land bank prevailed. Supporters of rendering assistance to peasants noticed only slow development of bank operations, and their opponents approved that the bank's activities were but harmful for agriculture as a whole. Each of the authors stated the ideas concerning the purposes, problems and the organizations of work in the bank.

М.В. Стопчак

ІСТОРІОГРАФІЯ ПЕРШОГО ЗИМОВОГО ПОХОДУ АРМІЇ УНР

Історія визвольних змагань українського народу доби Директорії позначена цілою низкою драматичних подій, однією з яких стала Листопадова катастрофа 1919 р. на українському фронті. Вона, за висловом І. Мазепи, мала згубні наслідки для подальшої української боротьби [1.-С.474].

Незважаючи на тимчасові перемоги над Добровольчою армією А. Денікіна, укладання перемир'я з польським військовим командуванням та підтримку директоріанського уряду повстанським отаманом Н. Махно, українська армія виявилась не в змозі утримувати наступ більшовицьких військ. Насамперед давалися взнаки політичні розбіжності між уенерівськими та галицькими лідерами. Після двох безуспішних військових нарад у Вінниці (28 жовтня) та Жмеринці (4 листопада) вищого командування Дієвої армії УНР та УГА за участю членів Директорії С. Петлюри та Є. Петрушевича стало зрозумілим, що галицьке командування націлене на перехід на бік Добровольчої армії з метою врятування УГА від епідемії тифу. Український фронт опинився під загрозою ліквідації. Є. Петрушевич 12 листопада 1919 р. висловився за угоду з А. Денікіним і, віддавши наказ про довершення цієї справи, виїхав до Відня. Дієва армія УНР під тиском Добровольчої армії змушена була відступити, і на лінії Проскурів – Старокостянтинів – Шепетівка фронт було ліквідовано [2.-С.129].

У своїй праці “Україна в огні і бурі революції” І. Мазепа підкреслює, що Листопадова катастрофа стала початком поразки української революції, оскільки Дієва армія саме після неї в страшних умовах “загальної руїни вела ще півроку героїчну боротьбу в ворожому запіллі (Зимовий похід), але це вже був тільки славний кінець революційно-визвольних змагань українського народу власними силами” [1.-С.474].

Після кількох нарад у Новій Чорторії і пошуків варіантів виходу з кризового становища український провід все більше схиляється до переходу до партизанських форм боротьби за незалежність України. У ці дні відбуваються спільні засідання представників уряду та вищого